

Розділ 1

Роль української жінки в суспільно-історичному та культурологічному контексті

Ніна Авер'янова

Мистецька еліта: українські жінки-художниці в Парижі

Аналізується творчість видатної української художниці Софії Левицької, яка була відомою і шанованою в паризькому художньому середовищі

The creative work of the famous Ukrainian woman painter Sophia Levytska, known and respected in the Paris art circles is analyzed

Протягом останніх 100 років спостерігається злет творчої активності жінок-художниць, що вказує на їхній талант, працелюбність, наполегливість і рішучість, а також доводить, що особливості статі жінок не впливають на можливість їхньої повноцінної реалізації у професійному, громадському та особистому житті. На початку ХХ ст. жінки отримали сприятливі умови для художньої творчості в Парижі, де демократична мистецька атмосфера сприяла формуванню їхнього художнього смаку та становленню особистісних і творчих контактів. Мистецтво таких талановитих і непересічних жінок-художниць з України, як Марія Башкирцева, Соня Терк-Делоне, Софія Левицька, Софія Зарицька, Олександра Екстер та ін., не тільки повністю спростувало міф про творчу неспроможність жінок, а й продемонструвало ствердження нової естетики українського мистецтва, опертого на багаті народні традиції, фольклор, міфологію і водночас зорієнтованого на засвоєння модерних здобутків тогочасного світового мистецтва. Доречними видаються слова Олекси Новаківського, репрезентанта передових духовно-творчих процесів свого часу – естетики сецесії, символізму, неоромантизму та експресіонізму, творця багатьох оригінальних полотен суспільно-патріотичного і філософського звучання: «Для мене особисто жінка – це спомин про те найкраще в житті, що я зазнав, спомин про мою матір і дружину. Моя мати, з якою в мене був завжди тісний нерозривний зв'язок, передала мені замилювання до краси. А моя покійна дружина – це була втілена гармонія красок, поглядів, рухів. Я страшенно здивувався пізніше, коли в Краківській Академії завважив у товаришів-поляків зневажливе відношення до жінки-малярки. Моя думка про жінку-малярку? Я ставлюся дуже серйозно до її роботи. Жінки мають уже свою традицію в малярстві. Прав-

да, пробоевими вони не були. Але це лише є впливом їх пасивної ролі; століття поклали на ній свій відпечаток. З часом, коли зміниться психологія жінки, зміниться й це. Найкращим доказом є ділянка, яка була полишена жінкам – це народне мистецтво. Тут жінки були творцями. Мало того – вони зберегли продовж віків українську мистецьку традицію й культуру» [8, арк. 26].

У сузір'ї яскравих талантів жінок-художниць з України слід звернути увагу на постать Софії Пилипівни Левицької, мистецька спадщина якої залишається маловивченою, адже більшу частину свого життя мисткиня провела за кордоном, а велика кількість робіт художниці зникла як під час Першої, так і Другої світових воєн. Проте новаторська творчість Софії Левицької багато в чому вплинула на шлях розвитку європейського мистецтва початку ХХ століття.

Левицька народилась 9 березня 1874 р. в Україні на Поділлі (село Вихилівка). Тут слід зазначити, що рік народження художниці викликає певні неузгодження, адже «Енциклопедія українознавства» [5, с. 1265], О. Пеленська [6, с. 157], Ю. Кульчицький [4] та матеріали з Вікіпедії подають дату народження – 1874 р., а Н. Асеева – 1880 р. [2, с. 90]. Батько Софії, Пилип Левицький, був інспектором народних шкіл Подільської губернії, мати – Модеста Бишовська походила з родини Лещинських. Сім'я Левицьких була досить освіченою і демократичною родиною, в якій розмовляли українською мовою, добре володіти німецькою, французькою, польською мовами, любили і розуміли музику та літературу [7, с. 208].

З дитячих років Софійка цікавилася мистецтвом – сама складала байки та ілюструвала їх. Батько підтримував захоплення доньки, проте коли його не стало сім'я змушена була переїхати до Києва, де Левицька почала навчатися основам образотворчої грамоти. У 1893 р. мо-

лода дівчина вийшла заміж за лікаря Юстина Маніловського і з ним переїхала до Житомира. Тут Софія продовжувала навчання у малярській школі Казановського (провчилася один рік). Однак шлюб майбутньої художниці виявився невдалим, адже чоловік зловживав алкоголем. Тому Софія з маленькою донькою, Ольгою, повернулася до Києва, значного культурного центру України, де вирувало мистецьке життя – періодично відбувалися художні виставки, існувала картинна галерея, засновувалися мистецькі товариства, все активніше формувалася професійна художня освіта. Наприклад, Малювальна школа Миколи Мурашка (1875 р.) в Києві по кількості учнів і рівню їхньої підготовки займала провідне місце серед мистецьких навчальних закладів України. Головним завданням школи Микола Мурашко вбачав формування молодих кадрів на ґрунті вітчизняної духовної культури, спроможної творити самобутнє національне обличчя українського мистецтва і водночас – підняти його професійний художній рівень. Він засобами свого мистецтва та педагогічними методами прагнув не лише виховувати художні смаки учнів, а й формувати національні світоглядні позиції, виховував інтерес, повагу й прагнення до оволодіння українською мистецькою спадщиною. Окрім школи Миколи Мурашка функціонували й інші приватні художні студії.

Звичайно, така творча атмосфера не могла не вплинути на становлення Софії Левицької як майбутньої художниці. Вона ще більше захопилася живописом, продовжувала наполегливо навчатися мистецькій грамоті. Для удосконалення своїх навичок з образотворчого мистецтва Софія в 1905 р. виїхала до Франції, де в 1906 р. вступила до Паризької школи образотворчих мистецтв. Викладання в цьому навчальному закладі не задовольнило майбутню художницю, бо академічна система навчання, яка тут панувала, не відповідала художнім тенденціям того часу. У Парижі, де, як відомо, існували різні художні напрями, течії й школи, відбувалося жорстке протистояння між офіційним академічним мистецтвом та імпресіонізмом. Згідно академічним традиціям учні школи мали писати античні й біблійні сюжети, імпресіоністи ж відкидали закони композиції в їхньому загальноприйнятому розумінні. Вони намагалися передавати лише те, що бачили, фіксувати на полотні сцени з життя, які були перед очима, а головне – цінували етюди як найбільш точне відображення дійсності. Імпресіонізм швидкою і впевненою ходою ввійшов у мистецтво художників того часу, імена Клода Моне, Ренуара, Поля Сезанна, Едгара Де-

га, Каміля Пісарро, Анрі Тулуз-Лотрека стали відомими й популярними. У художньому середовищі Парижа були знані й імена постімпресіоністів – Вінсента Ван Гога, Поля Гогена. Поступово на їхнє місце приходило нове покоління митців-бунтарів – фовістів (з французької *fauve* – дикі). Їхні полотна відрізнялися яскравістю фарб, декоративністю, площинністю зображення, примітивізацією сюжету. Живопис фовізму ігнорував прийняті класичною художньою європейською традицією закони перспективи, світлотіні, поступового переходу тону.

Софія Левицька, провчившись у Паризькій школі образотворчих мистецтв близько року, зрозуміла, що нові тенденції в мистецтві, які все впевненіше завойовували позиції, їй близькі. Вона приєдналася до колишніх учнів школи, а тепер опонентів цієї школи, Рауля Дюфі, Оттона Фрієза, Андре Лота і Жана Маршана, з яким Софія Левицька пов'язала свою долю. Саме від того часу залишилося два портрети художниці пензля Жана Маршана.

У 1906 р. Софія Левицька відвідала родину в Києві. Тут, в Україні, вона створила цілу низку етюдів і ескізів, познайомилася з Олексом Грищенком, у майбутньому відомим українським художником, мистецтвознавцем та письменником. У своїх спогадах він писав про цю зустріч і про враження, яке справила на нього Софія: «...гарна, жвава, привітна... Тонка, тендітна постань, делікатні гармонійні рухи рук, густе волосся» [4, с. 27] та про доньку мисткині: «Серед підручників і зошитів сиділа білява похмура товстулька – 12-річна доня Левицької – Ольга» [4, с. 27]. Софія з захопленням і теплотою розповідала про Париж, художні надбання міста та про нові професійні експерименти митців в образотворчому мистецтві.

Софія Левицька багато працювала, весь час удосконалювала свій професійний рівень. Разом з французькими художниками репрезентувала свої твори на виставках, а з 1910 р. стала членом комітету Осіннього салону, що було великим досягненням для чужоземки в Парижі та оцінкою її таланту. Полотна Софії виконувались в стилі тодішніх новаторських шукань французьких митців. Її композиції, позбавлені перспективної глибини, без світлотіней, вражали кольоровою гамою, саме колір поставав сюжетом картин мисткині. Але суттєвим було те, що молода художниця в умовах нових модерністських течій знайшла свій власний оригінальний стиль, відрізнялася аналітичним поглядом на нові досягнення в мистецтві, цим самим дивуючи витончену французьку критику. В її по-

лотнах синтезувалися ідеї примітивного мистецтва, елементи українського фольклору, колоритні образи українського народного мистецтва. Стримана і світла кольорова гама, чіткий малюнок і відверта декоративність – основні риси картин Софії Левицької. Асеева відзначає: «Французьким колегам Левицька відкрила невідомий їм світ народної картини та розписів, іграшки та різьблення по дереву. Цілком можливо, що саме завдяки її ентузіазму в близькому їй колі французьких художників народилось зацікавлення українським і російським народним мистецтвом» [2, с. 92]. Тематикою полотен Софії Левицької у різні роки були пейзажі, портрети, анімалістичні композиції – «Збирання овочів», «Винозбір», «Однороги в лісі», «Збирання яблук», «Портрет чоловіка», «Автопортрет», «Кавалькада» та ін. образи і сюжети рідного краю переважали у полотнах художниці. Поєднання почуття міри та художнього смаку з розумінням природи і внутрішнього світу людини, які яскраво передавалися в її творах, довго привертало увагу вибагливої публіки.

У 1911 р. матеріальні нестатки змусили Софію Левицьку і Жана Маршана, які проживали разом, переїхати до Латинського кварталу, перед тим вони мешкали на Монмартрі. Веселий і оптимістичний характер художниці допомагав їй з гумором виходити з різних ситуацій. У даному випадку вона також зі сміхом згадувала, як без грошей в кишенях вони з підрамниками, етюдами та різними скриньками переселялися на нове місце. Матеріально було надзвичайно скрутно: «Зібрали ми вчора, – призналася Соня, – всі наші порожні пляшки, було їх п'ятнадцять і одержали за них 6 су, тобто 2 сантиметри за кожну...» [4, с. 29]. Але такі негаразди не відбивалися на творчій роботі митців. «Левицька відіграла велику роль у кар'єрі Маршана, який мав вдачу радше песимістичну» [4, с. 29], – зазначав Олекса Грищенко. Цього ж року Софія Левицька та Жан Маршан взяли участь у Першій виставці кубістів в Осінньому салоні. Художня критика схвально відгукнулася про їхні роботи, зокрема, французький поет, прихильник модерного мистецтва, Гійом Аполлінер.

У наступному, 1912 р., Софія Левицька також репрезентувала свої роботи на Другій збірній виставці кубістів поряд зі скульптурою Олександра Архипенка, адже вони обоє були з України, тісно пов'язані з Києвом. Ці митці принесли у світ кубізму східну строкатість і барвистість, взяті з українського народного мистецтва – із вишивок, килимів, писанок, кераміки, з народної картини. Як відомо, Олександр Архипен-

ко став у Парижі першим скульптором кубізму [3, с. 96]. «Я не брав з кубізму, а додав до нього... Ні Сезанн, ані кубісти не винайшли геометричне мистецтво; кубізм просто узагальнив цю концепцію й досяг її найчистішого і найсильнішого вияву через максимальне спрощення форм» [1, с. 59], – підкреслював Архипенко. А Гійом Аполлінер так відгукувався про його скульптури: «Пошуки найновіші і найпривабливіші, як на мене, це – пошуки Архипенка, який створює поліхромні скульптури з різних матеріалів: скла, дерева, заліза, комбінуючи їх найсучаснішим та найкращим чином...» [1, с. 61]. Архипенко намагався сконцентрувати в художньому образі суттєві явища дійсності, настрої, переживання, мрії та сподівання особистості. Його спадщина демонструє посилення особистісного начала в мистецтві, неповторність індивідуальної манери. Творчість митця не стала суб'єктивним фактором, зумовленим лише яскравістю його особистості, а відбила базу людського буття, соціальні зрушення того часу. Все життя художник підтримував зв'язок із земляками, за будь-якої нагоди намагався підкреслити, що він українець. Наприклад, у своїх лекціях, які він читав у власних школах та студіях Європи й Америки, художник обов'язково розповідав про українське мистецтво. Суттєво, що на Всесвітній виставці 1933 р. у Чикаго Олександр Архипенко демонстрував свої роботи саме в українському павільйоні.

У 1913 р. сталася значна подія в житті Софії Левицької – у галереї Вайля відбулася її перша персональна виставка, вона мала позитивні відгуки.

Окрім живопису, Софія Левицька захоплювалася і вивчала техніку ксилографії. Часто в своїх ілюстраціях вона використовувала традиції народної картини, тим самим унаочнюючи національну своєрідність української культури та мистецтва. Переймаючись долею жінок і сама будучи активною та рішучою жінкою, художниця на початку Першої світової війни створила серію естампів, де зображала жінок у військовий період – передавала їхнє страждання, радість, героїзм, вірність, мужність і самозречення. У своїх роботах майстриня показувала, що жінки, окрім нав'язаних їм гендерних стереотипів – бути вродливими, емоційними, покірними та слабкими, водночас можуть бути сильними, мужніми, цілеспрямованими, активно-творчими, самостійно приймати рішення та нести за них відповідальність. Ця серія естампів мала величезний успіх, тому до Левицької почали звертатися видавці з пропозиціями

ілюструвати книги. Таким чином нею було проілюстровано: «Історії святого Людовика» Жана де Жуанвіля (1922 р.), «Східні казки», «Білий пудель» Олександра Купріна, серію книг «Скарби французької бібліотеки». Окрім цього вона постійно оформляла журнал «Revue musicale» («Музичне ревю»).

Ілюстрації та гравюри Левицької були своєрідними, сповненими чарівної поезії та емоційної напруги, вона була майстром декоративного оформлення. Багато художніх критиків того часу відзначали яскраво виражений національний характер її творів: «Софія Левицька принесла зі своєї рідної української землі щире, трішки сумну поезію... В усьому, що вона пише чи гравірує, присутнє глибоке почуття та інстинктивне бажання втілити свої давні, щасливі спогади» [2, с. 96]. Таким чином, Софія Левицька, використовуючи в контексті загальноєвропейських мистецьких шукань національні традиції, сприяла розкриттю самобутності й значущості українського образотворчого мистецтва.

Події як політичні, так і художні, що відбувалися в Україні хвилювали художницю з багатьох причин. Але, найперше, Україна – це батьківщина, в якій залишилися рідні мисткині, і де в цей період відбувалися значні зміни. Старший брат художниці – Модест Левицький – в роки української державності став головним санітарним лікарем залізниць України, а з 1919 р. – радником, потім головою української дипломатичної місії в Греції. А до того часу він приятелював з родиною Косачів, часто спілкувався з Оленою Пчілкою, Лесею Українкою, Михайлом Старицьким; власним коштом видавав просвітницько-популярні брошури, як медичного змісту – про холеру, сибірку, скарлатину, так і популярні книжечки з мовознавства – «Українська грамати́ка», «Рідна мова», «Язык, наречие или говор?» та ін [7]. Тому не дивно, що Софія Левицька, переймаючись долею України та підтримуючи нові політичні зміни в ній, у 1919 р. створила дереворит «Визволення України». Цей твір висловлював громадянську позицію авторки, підкреслював її почуття поваги та гордості за героїчне минуле України, прагнення до його поновлення.

Особливу сторінку творчості Софії Левицької становить видання «Вечори на хуторі біля Диканьки» Миколи Гоголя, яке художниця разом із Роже Гайаром переклала французькою мовою та ілюструвала (1921 р.). В цих ілюстраціях авторка майстерно передала атмосферу містики гоголівських оповідань, з гумором зобразила сцени із життя українського села, органічно доповнюючи твір Миколи Гоголя, що так дотепно

розкривав внутрішній світ українського люду. Зазначені вдалі ілюстрації Софії Левицької принесли їй і популярність, і замовлення видавців.

У 1925 р. художниця проілюструвала поему Поля Валері «Ле Серпан», що вийшла розкішним виданням. У передмові до цієї книги Поль Валері писав: «Не можемо собі уявити нічого більш співзвучного творові, нічого не може більш дискретно підкреслити ідею твору, як ці декоративні помисли – такі довільні й рівночасно такі влучні. Схиляю чоло перед винятковим талантом пані Соні Левицької» [4, с. 21]. Художниця мала особливий талант – чітко визначити основну ідею твору та лаконічно виразити його на папері, підсилюючи емоційні сюжети та суттєві психологічні моменти.

Софія Левицька крок за кроком йшла до слави, завойовувала й офіційне визнання – поцінуванням її оригінального і самобутнього таланту стала купівля Паризьким музеєм Же де Пом де Тюїльрі двох картин художниці «Купальниці» (1926 р.) та «Дорога серед апельсинових дерев» (1928 р.). У 1923 – 1927 рр. мисткиня кожного літа виїжджала на південь Франції, де виконувала етюди місцевих краєвидів, писала портрети. Тут вона зустрічалася з давнім другом, Дюфі, котрий давав їй замовлення на створення проектів тканин і килимів для ліонських фабрик шовку. Проте це мало змінювало фінансові можливості мисткині. Навіть ставши відомою і знаменитою, Софія Левицька, щоб якось поліпшити своє матеріальне становище змушена була «...бігати в театр Шан-з-Елізе та «робити хвили»» [4, с. 31]. Ця праця була нудною і малоприємною, але давала певні кошти, Левицька згадувала: «усі ми задихалися під брезентом, руками над головою збиваючи хвили, порох їв очі, залазив за ший» [4, с. 31].

Живописні полотна та гравюри Софії Левицької голосно звучали у виставкових залах міст Європи та Америки, адже у 1920 – 1930 рр. авторка досить часто організовувала персональні виставки. Вони проходили в галереях міст Франції, Польщі, Австрії, Англії, Америки, репродукції полотен майстрині друкувалися у французьких журналах. Водночас Софія Левицька не забувала і про рідну Україну, де залишилися її родичі, де пройшло дитинство та юність мисткині. Вона охоче відгукувалась на запрошення, що надходили від українських художніх організацій. Софія Левицька репрезентувала свої роботи на виставках української графіки в Берліні та Празі (1932 р.), на виставці сучасної графіки у Львові (1933 р.), стверджуючи самодостатність української національної

культури. Твори художниці не залишалися без уваги відвідувачів і мистецької критики, які схвально відгукувалися про її полотна та гравюри. Так, Ярослава Музика, українська художниця, майстер емалі й мозаїки, у своїй статті, присвяченій Українському жіночому конгресу, що проходив 23 – 27 червня 1934 р. у місті Станіславі, писала: «Пластичне мистецтво – це ділянка, в якій жінка не тільки може, але і повинна в інтересі культури народу працювати поруч із мужчинами. У повноті виявляється ця здібність жінки тільки в свobodній мистецькій творчості. Так треба розуміти і завдання нашої виставки на Жіночому конгресі» [8, арк. 18]. Тут же Ярослава Музика згадує про Софію Левицьку, характеризуючи її творчість: «...портретистка, працює у графіці, малярка з великою культурою» [8, арк. 39].

Софія Левицька довго й щасливо прожила з Жаном Маршаном, «незважаючи на важкі умови життя в Парижі та зв'язане з тим постійне шукання «су»» [4, с. 31]. Але наприкінці життя залишилася самотньою: «Маршан мене покинув, – поскаржилася крізь сльози. – Після двадцяти років спільної праці й життя... Одна я, одна... немов перед прірвою» [4, с. 35]. Біль втрати художниця втамовувала працею, шукала відради в мистецтві, в креативних рішеннях художніх завдань. Суттєвою психологічною підтримкою для мисткині стали її земляки, що проживали в Парижі та брат Модест Левицький.

В останнє десятиліття свого життя Софія Левицька часто згадувала Україну, в картинах цього періоду звучать нотки спогадів та суму за рідними місцями – «Гра в сніжки» (1929 р.), «Український танець» (1933 р.), «Трійка» (1934 р.). Вона зуміла зацікавити Париж українською тематикою полотен, де прямо й безпосередньо втілювала місцеві особливості природи, специфіку сприймання та переживання українців. Особисті негаразди в житті художниці, хвороба її доньки відбилися на психіці Софії Левицької, тому вже в 1933 р. почали проявлятися перші ознаки психічної хвороби майстрині. А в 1937 р. Софії Пилипівни Левицької не стало.

У 1937 р., одразу ж після смерті художниці, було створено Товариство приятелів Софії Левицької, до якого увійшли визначні французькі митці – Жан Маршан, Рауль і Жан Дюфі, Еміль Бернар, Вальдо-Барбей та ін. Своєю метою Товариство вбачало пропагування творчості Софії Левицької шляхом видання монографії, організації виставок її картин, видавництвом ще не надрукованих гра-

вюр. Так, у Парижі відбулися дві посмертні виставки творів мисткині – в галереї Ле Гар Саго (виставка гравюр) та в галереї Самбона (репрезентація живописних полотен і акварелей). Мистецтвознавець Вандерпіль писав про майстриню: «Для всіх, хто знав Левицьку, вона залишається особистістю загадковою і занепокоєною, як героїня Достоєвського, незабутньою, легендарною, незбагненою, чуйною, з талантом чистим, рідкісним і яскравим, як золото» [2, с. 101 – 102]. З початком Другої світової війни діяльність Товариства припинилася. У подальшому, в 1987 р., була організована виставка передруків з графічних робіт Софії Левицької (з художньої колекції Юрія Кульчицького), що пройшла в Пітсбургському університеті (США).

Отже, Софія Левицька, позбавлена прямих контактів з батьківщиною, сприяла входженню українського образотворчого мистецтва у світовий художній процес. Завдяки їй та багатьом іншим митцям-українцям, які жили й творили в Парижі, українське мистецтво підносилось до рівня найкращих світових досягнень початку ХХ ст., підтверджуючи цим високий духовний і професійний рівень українців.

1. Архипенко Олександр. «Всі ідеї є у Всесвіті» / Олександр Архипенко. // Музейний провулок. – 2004. – № 1. – С. 58 – 61. **2. Н. Ю. Асеева.** Украинское искусство и европейские художественные центры. Конец XIX – начало XX века / Н. Ю. Асеева. – К.: Наукова думка, 1989. – 198 с. **3. Горбачов Дмитро.** На карті українського авангарду // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку ХХ ст. – К., 2000. – С. 93 – 105. **4. Кульчицький Юрій.** Софія Левицька / Софія Левицька (1874 – 1937). Sophie Lewitska. Мистецьке оформлення: Юрій Кульчицький. – Париж, 1989. – 73 с. **5. Левицька Софія** // Енциклопедія українознавства / Головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Перевидання в Україні. – Том 4. – Львів, 1994. – С. 1205 – 1599. **6. Пеленська Оксана.** Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-словащині / Оксана Пеленська. – Нью-Йорк – Прага, 2005. – 221 с. **7. Пушкар Н.** Письменник, лікар, педагог (Модест Левицький, 1866 – 1932) / Н. Пушкар // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали ХХVI Волинської обл. наук.-іст. краєзн. конф., 9 – 10 листопада 2007 р. / Упор. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силук. – Луцьк: Волинське обл. т-во краєзнавців, 2007. – Вип. 26. – С. 208 – 211. **8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).** – Ф. 3832, оп. 1, спр. 18, 84 арк.